

КДПІ у своїх власних науково-методичних пошуках з питань розвитку національної культури та духовності.

Свідченням тому є проведення у 1994 році Всеукраїнських Сквородинських читань та у 1995 - 1997 роках I та II Всеукраїнських конференцій «Актуальні проблеми духовності».

Отже, нам здається, що з урахуванням в тому числі і вище викладеного слід пов'язувати надію на те, що певні позитивні зрушення в соціально-гуманітарній просвіті найближчим часом відбудуться, що сприятиме, безумовно, появі певних змін у духовному стані студента, майбутнього фахівця.

ПІКЕЛЬНА В. С.,
м. Кривий Ріг

ПАРАЛЕЛІ ДУХОВНИХ КУЛЬТУР НА ВІДСТАНІ ТИСЯЧОЛІТЬ

Привабливими і цікавими об'єктами дослідження на сучасному етапі розвитку суспільних наук стають такі сфери духовної культури, як релігія та міфологія.

Аксіоматичне положення про те, що кожному народові, кожній суспільно-економічній формації притаманний свій тип духовної культури як духовної цілісності, зустрічається сьогодні з певним сумнівом. Порівняльний аналіз духовних здобутків людства (зокрема, з питань релігії та міфології) дозволяє помітити дивовижні тотожності в розробці положень моралі, моральних якостей людини, які згодом здобули назву «загальнолюдських цінностей».

Для людини сьогодення чи не найважливішого значення мають її ціннісні орієнтації в житті.

Відомі психологи (С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Ананьєв, А. Н. Леонтьєв та інші) ціннісні орієнтації людини вважають найголовнішими елементами структури особистості, оскільки вони - це той стрижень людської свідомості, що забезпечує сталість особистості, цілеспрямованість на певні типи поведінки і діяльності.

Ціннісні орієнтації знаходять відображення в потребах та інтересах (це, насамперед, моральні переконання, що стають засадами формування індивідуального світогляду людини). Саме вони - ціннісні орієнтації - завжди мали величезну силу мотиваційного впливу на суспільну свідомість (3; 764).

Зміст стародавніх міфів і легенд (єгипетських, античних, слов'янських та інших), їх сучасне тлумачення дозволяють зрозуміти виникнення та еволюцію якостей особистості (сьогодення віднесло їх до «загальнолюдських цінностей»). Генетично вони пов'язані з виникненням та розвитком духовних культур на планеті Земля.

Інтерес до духовної культури стародавніх суспільств зростає. Мова йдеться не тільки про вчених (фахівців-дослідників), але й про широкі прошарки сучасної інтелігенції в Україні.

Наприклад, сучасній людині, вважають дослідники-єгиптологи (Я. Агіньська, М. Марциняк), єгипетська міфологія, витоки якої сховані в глибинах тисячоліть, може здаватися незвичайною і малозрозумілою. Проте вже стародавні греки та римляни приходили до висновку, що міфи про єгипетських богів - то фантастичні легенди. На відміну від грецьких богів, вони не мали конкретно визначених функцій (1; 5).

Вивчення культу єгипетських богів (виникнення цього культу, взаємини між богами, їх місце в ієрархії пантеону) дозволяє зрозуміти духовну культуру єгипетської цивілізації. Перші джерела, які свідчать про створення рода людського, це «Тексти пірамід» (відкриті французькими вченими О. Маріетта і Г. Масперо). Цікавим є те, що зміст «Текстів пірамід» - це зібрання формул, які мали б забезпечити воскресіння царю після його смерті до вічного життя. Вважалося, що певні релігійні, магічні та міфологічні тексти потрібні царю у вічному житті.

Інше джерело духовної культури Єгипту - це «Тексти саркофагів». Обидва джерела містили в собі космогонічні свідчення, що давало підставу для розуміння ідеї загробного життя. Крім того, тексти дозволяють ученим робити висновки про еволюцію вірувань різних народів.

Перші державні формування, за думкою дослідників-єгиптологів, відносяться до IV тисячоліття до н. е. Згодом у Єгипті стало два Царства (Верхній та Нижній Єгипет), які на межі IX і III тисячоліть злились в єдину державу (1; 5). Але у кожному значному державному центрі (Геліополь, Мемфіс, Гермополь, Фіви та інші) були свої боги, свої релігійні вірування. Розвиток духовної культури Єгипту завжди був пов'язаний із життям богів. Саме стосунки між богами відображались у міфах, але мова останніх складна і часто потребує тлумачення вченими.

Найбільш розповсюджена космогонічна легенда стверджує, що сонце народилось від шлюбу землі і неба (бога землі - Геба і богині неба - Нут). Бог сонця - Ра - зберігається в

релігії Єгипту на протязі всієї стародавньої історії. Кожного ранку богиня Нут народжує Сонце, і кожного вечора повертає його в своє чрево.

Загальними засадами для всіх космогонічних концепцій є те, що створенню світу передував хаос та віковічна темрява. Вихід із хаосу пов'язують з появою світла - сонця. Значні культові центри Єгипту творцем світу називали свого головного бога (у кожного він був свій).

У єгипетських міфах практично не надається уваги створенню людей, оскільки «єгиптяни обмежувались переконанням, що людина зобов'язана своїм існуванням богам, які чекають від неї за це вдячності», тобто людина має поклонитися богам, будувати і утримувати храми, систематично приносити їм жертви (1; 9).

Духовна культура стародавнього Єгипту, яка розкривається в текстах пірамід, саркофагів, на стінах храмів (зокрема, фінанських некрополей), донесла до нас духовне значення деяких понять. Коли в 3-му тисячолітті до н. е. Геліополь перетворився на центр культу бога Сонця, символом цього бога став священний стовп - «обеліск». Поняття «обеліск» прийшло від греків (гр. οβελίσκος), які називали так прямокутний стовп з гострою верхівкою. Верхівку завжди якісно полірували, щоб перші промені сонця осявали яскравим промінням Землю. Саме таким засобом здійснювалось шанування бога Сонця.

Геліополь, на відміну від інших міст, зник з лиця Землі, проте, обеліск, створений царем Сенусертом I у XX столітті до н. е., стоїть на місці Геліополя і сьогодні (1; 16). Багато обелісків було вивезено з Єгипту. Так, відомі всьому світові обеліски під назвою «голки Клеопатри» (привезені з Геліополю) знаходяться тепер у Лондоні, Нью-Йорці, Римі).

Згідно Геліопольських міфів, світ створив бог Сонця. Починаючи з V династії (біля 2494-2345 р. до н. е.), царі Єгипту іменують себе синами бога Ра, і тому культ цього бога стає державним.

Багато єгипетських богів мали зооморфний вигляд (леви, чаплі, сокол, чорний бик і таке інше).

Шанували і вклонялися єгиптяни священним деревам. Цікаво те, що серед таких священних дерев є зєрба (згадаємо: без верби і калини не має України).

Оскільки міфи та легенди існують у будь-якого народу, то науковий аналіз дозволяє помітити досить багато схожих уявлень про богів та загробне життя.

Крім того, вчені-дослідники життя стародавніх народів довели, що у перших (відомих нам) цивілізаціях релігії виникли з міфів та легенд.

Можна помітити певну паралель. У сучасній християнській релігії народу відомо, що є Бог, його єдинородний син - Ісус Христос та Дух Святий (Трійця). Тисячоліття тому в Єгипті найбільше шанований Бог Сонця - Ра - також був відомий у трьох ликах: перший бог Сонця - той, що сходить з ранку; другий бог Сонця Ра - це той, що сяє вдень; третій бог Ра - той, що уходить за небокрай. Вони всі мають різні імена, але всі вони - Бог Сонця Ра.

Наступна паралель - самозародження богів.

У духовній скарбниці єгиптян особливу увагу приділяють жуку скарабею, що штовхає поперед себе свій шар. Саме тому його також ототожнюють з богом Ра, який сходить на небо.

Ця непоказна комаха була надзвичайно популярна в єгиптян, оскільки вважалось, що він здатний «розмножуватись сам по собі». Були найпопулярнішими і амулети в формі скарабея, які, відповідно до вірувань єгиптян, не тільки захищали від зла, але й допомагали «відродитись до вічного життя також, як відроджується сам скарабей» (1; 22).

У духовній культурі стародавніх цивілізацій скарабей взагалі займає важливе місце. Скарабей - слово грецького походження (лат. *scarabaeus* - жук). Скарабей із гною та мулу скачував кульку, в яку відкладав яйце. Саме тому у стародавньому Єгипті він виступав символом «створювальної сили, вважався священним, даруючим щастя» (2; 529).

Бог Сонця ранку на ім'я Хепрі (за перекладом - «той, хто виникає») зображувався із скарабеєм на голові, або скарабей був замість голови.

Культ скарабея був і залишається досить відомим у віруючих єгиптян. Поклоніння скарабею, глибоке шанування цього жука призвело до широкого зображення його на геммах. Стародавні єгиптяни та греки геммами вважали певні амулети, що давали початок життя. Гемма - слово латинське, яке означає «оченя», «виноградна брунька».

Вважаємо за необхідне зупинитись на поясненні соціального значення гемм, камей, а також художнього ремесла «глиптика». У сучасних християн є символ віри - святий хрест. Саме такого значення у стародавніх віруваннях єгиптян набували гемми із зображення скарабея.

Геммами пізніше почали називати і дорогоцінне каміння з художнім різьбленням.

У гемму вставляли також камеї. Захоплення геммами і каменями призвело до розвитку мистецтва під назвою «глиптика» (мистецтво художньої обробки дорогоцінного каміння і скла). Крім гемм і камеї до глиптики відносили і такі художні роботи, як виготовлення художніх прикрас на каблучках, перснях, а також виготовлення печаток з дорогоцінного каміння та слонової кістки.

Глиптика як вид мистецтва завжди вважалась духовною культурою, оскільки вироби, як правило, присвячувались богам.

Єгипетські скарабеї, як свідчать дослідження, що були на геммах, каменях та печатках (штемпельні печатки виникли у V тисячолітті до н. е.) досить рано з'явилися у країнах Середземного моря. Стародавні греки перейняли печатки-штампи від хаттів (племена та народи, які населяли Сірію у I тисячолітті до н. е.), проте печатки-скарабеї прийшли в Грецію вже на початку VI тисячоліття до н. е. Печатки із скарабеями просвердлювалися для того, щоб носити їх як кулони. Інколи це була низка кулонів-скарабеїв, що нагадувала намисто.

Спочатку матеріалом було м'яке каміння (найчастіше - серпантин, пізніше - сердолик, яшма, халцедон), але вже наприкінці IV століття до н. е. почали обробляти камені яскраві та тверді (аметист, гранат, смарагд).

Найвищим культурним досягненням у цьому мистецтві була творчість Дексамена Хіюського (друга половина V століття до н. е.), який виготовляв гамми з реалістичними портретами і ставив на них свій підпис.

На жаль, назви деяких витворів духовної культури дійшли до нас тільки у письмових джерелах. Зокрема, не збереглася гемма з портретом Олександра Македонського, яку вирізав на смарагді Пірголет (IV століття до н. е.).

У III столітті до н. е. стають популярними численні камеї, що високо цінувались у Єгипті при царях Пгаломах (період з 304 до 30 р. до н. е.). Ставлення до гемм як божественних амулетів мало місце при дворах римських імператорів. Як свідчать наукові дослідження, найвищого розвитку глиптика набула у I столітті н. е., коли гемми почали робити з горного кришталю, агату, смарагду і сапфіру.

У слов'ян таке мистецтво як глиптика було пов'язане з виробленням християнських гемм, які отримали назву «християнські емблеми». Форма цих емблем була різною: голуб, хрест, якір, риба (2; 126).

У християн гемми-емблеми також використовувались як печатки і амулети завдяки вірі у магічну силу дорогоцінного

каміння. Амулети захищали, охороняли людей (тварин, домівку, хатне начиння, тощо) від злих сил, демонів, завидющих людей. Їх носили на шії, пальцях, руках як прикраси, кріпили до одягу.

Повертаючись до єгипетських богів, необхідно зауважити, що особливе місце займає найбільш відомий бог Осіріс - син бога землі Геба і богині неба Нут.

Місто Мемфіс, яке було, як і Геліополь, зруйноване у стародавньому Єгипті, також було великим релігійним центром. Історія його зберігалась у античних легендах, які здобули підтвердження археологічними розкопками. Названий центр також був столицею Єгипту, а найзначнішим у Мемфісі був храм бога Пта. Сам бог Пта найчастіше зображувався в образі людини, і в єгипетських текстах про нього написано: «Ти прогнав темряву і небуття променем своїх очей, що пливають, наче човни, по небу. Очі твої рухаються вдень і вночі, твоє праве око - сонце, твоє ліве око - місяць» (1; 35).

Проте в «Текстах пірамід» бог Пта згадується всього декілька разів. Учені вважають, що такі центри, як Геліополь і Мемфіс, суперничали між собою, а названі тут тексти були створені в Геліополі.

У мемфіських текстах йдеться про добро і зло. Основна різниця між богами Геліополю і Мемфіса - це характер створення світу. Якщо згідно Геліопольській концепції світ творився богами фізично, то за версією Мемфіса - світ був створений виключно «думкою і словом» (згадаємо відоме християнське: спочатку було слово, слово було - Бог). Тут також простежується паралель у духовних спадщинах людства.

Про силу божественного слова йдеться і у «Книзі мертвих». Ось один із текстів-заклинань, який промовляє той, хто помер і вже уподібнюється всемогутньому богу: «Я - Вічний бог, я - Сонце, що з'явилося із хаосу. Моя душа - бог, я - творець Божественного Слова. Воістину зло мені огидне, я не хочу бачити його. Я - творець Порядку, і я перебуду у ньому вічно. Я - Слово, котре ніколи не буде знищено...». Далі проголошується: «Я створив сам себе разом з Нуном в цьому імені моєму «Хепрі», в якому я існую як Ра. Я - владики світла» (1; 42).

До первинних негативних сил світу стародавні єгиптяни відносили «Темряву», «Порожнечу», «Зникнення», «Ніч», «Ніщо» і таке інше.

В Геліополі вклонялися Великій дев'ятці богів, у Мемфісі - тріаді богів (богу Пта, його дружині та синові), не зважаючи на існування численних богів, яким єгиптяни будували храми.

У Гермополі версія створення світу пов'язана з творчими силами хаосу, що втілювали чотири бога чоловічої статі і чотири богині-жінки (Нун і Наунет, Хух і Хаухет, Кук і Каукет, Амон і Амаунет), які зображували з головами жаб та гадюк - істот, що жили в мулі і багні.

Гермопольські боги зустрічаються вже в «Текстах пірамід». В «Текстах саркофагів» від імені бога Сонця промовляється: «Я був Нуном Єдиним, тим, хто не має супутника, коли я зародився там... Я той, хто виник в оточенні вод... в яйці... Я створив свою плоть божественною силою своєю. Я створив сам себе...» (1; 49).

Наступна паралель у духовних спадщинах - це концепції про непорочне зачаття.

Сучасна християнська релігія розповідає, що діва Марія зачала від Духу Святого.

Міфи стародавнього Єгипту мають чимало спільного з сучасними релігійними постулатами, зокрема версія про непорочне зачаття богів в Єгипті.

У Геліопольській концепції виникнення богів у розповіді про бога Ра (зокрема бог Хепрі - «той, хто підіймається на Сході») відзначається в оригінальних єгипетських текстах:

- Привіт тобі, Хепрі, що народив сам себе (1; 23).

- Я створив свою плоть божественною силою своєю (1; 40).

Вечірній Бог Атум (бог Сонця - Ра) так, згідно «Текстів пірамід», розповідає про створення світу і богів: «Не було ще Неба, не було ще Землі: не знайшов я місця, де я міг би встати, і я задумав у серці своєму, перед обличчям своїм і створив усе суще... Я той, хто єднався із своєю дланню до тих пір, поки не потрапило мені до рота. І виплюнув я Щу та ізригнув Тефнут. (Щу і Тефнут - перша пара богів, які потім народили Геба (бога Землі) і Нут (богиню Неба)).

Найбільш відомий в історії бог Осіріс, культ якого був розповсюджений по всьому Єгипті. Його завжди зображували у вигляді людини на голові якої корона із пір'я, в руці - пастушачий посох у формі знака оклику. Існує легенда, що цей бог у дійсності був місцевим правителем, добрим владикою, при якому Єгипет пережив своє «золоте століття».

Згідно Геліопольського міфу, Осіріс був одним із чотирьох синів богів Землі і Неба. Вбив його заздрисний брат Сет. Проте правда перемогла, коли син Осіріс - Хор - вбив свого дядьку Сета і посів на престол. Осіріс після смерті ожив, але на Земний престол не повернувся, бо став правити Царством мертвих (Осіріса наділили функціями бога природи).

Синкретизація (поєднання) культа Осіріса все більше ускладнювала його функції.

Образ бога Осіріса ототожнюється із смертю та відродженням природи, розливами Нілу, збиранням урожаю, з богом злаків - Непрі. Це підкреслюється в «Текстах саркофагів»: «Я живу та вмираю, я - пшениця, я не зникаю» (1; 47). Осіріс - як зерно, що кинуте в землю: як бог, що помер, воно перебуває в темряві, але не гине, а відроджується до нового життя.

Осіріс ототожнюється також з Місяцем (його циклами «смерті і відродження»), але велике шанування його найбільш було пов'язане з тим, що він - цар природи, бог родючості і, найголовніше, «володар загробного світу» (кожний єгиптянин після смерті потрапляє в його царство).

У день народження Осіріса, згідно існуючої легенди, чийсь голос сповістив, що «Володар Всього з'явився на світ» (1; 49).

Визнання Осіріса володарем царства мертвих і поклоніння йому призвело, як свідчать Тексти царських поховань, до ототожнення кожного царя, який вмирав, з Осірісом. Пізніше ці уявлення розповсюджувались на кожен приватну особу, яка була похована за відповідними обрядами (2; 402).

Серед обрядів у стародавньому Єгипті були розповсюджені містерії (таїнства), на яких мали право бути присутніми тільки посвячені (так звані «місти»). Обряди утаємничувались і тому невідомо, як проводились містерії. Проте «містами», які пройшли освячення, «гарантувалось моральне очищення, духовне відродження та блаженство у загробному житті» (2; 357). Містерії включали і такі обряди, як хрещення та причащення.

Взагалі містерії отримали широке розповсюдження в усіх країнах елліністичної цивілізації.

Християнська церква переслідувала обряди-містерії. Разом з цим, культові дії - невід'ємна частина християнських обрядів, і деякі з них запозичені із стародавніх містерій (2; 357).

У щасливе життя загробного світу єгиптяни вірили щиро і саме тому шанували Осіріса. Проте існувала умова щасливого життя в потойбічному світі: тіло мало зберігатися недоторканим. Саме тому виник обряд бальзамування трупів (перетворення людини в мумію).

Існування нетлінного посмертного тіла, за єгипетськими віруваннями, було обов'язковою умовою вічного життя. Якщо тіло мертвої людини пройшло обряд муміфікації, воно

вважалось освяченим, «божественним».

У єгиптян немає чіткої диференціації між поняттям «душа» і «тіло». «Душа» уявлялась як щось речовинне, що має плоть і може їсти, і тому велике значення надавалось релігійним жертвуванням. У християнському обряді «поминання» (дома або на цвинтарі) для померлого також ставиться напій та їжа, але цій дії не надається такого великого значення, як у стародавніх єгиптян.

Дослідники-єгиптологи підкреслюють, що традиція муміфікації «проіснувала» протягом всієї історії Стародавнього Єгипту (1; 67). Усвідомлюючи, що загробне життя вічне, єгиптяни при житті турбувались про своє майбутнє поховання.

У Новому Царстві Єгипту (один із періодів в історії дієї країни від 1567 до 1085 р. до н. е.) «Книгу мертвих», написану на папірусі, міг замовити будь-хто, якщо він мав можливість сплатити за роботу переписувача.

Ритуальні тексти (формули) необхідно було знати, щоб забезпечити собі Вічне Царство. Для вивчення загробного світу створені були «Книга двох шляхів», «Книга втрат», «Книга печер», «Книга дня і ночі» та інші.

Можна показати ще одну досить цікаву духовну паралель, бо мабуть всі християни знають про Десять заповідей Господніх (не убий, не вкради, не забажай чужого, і таке інше). Тобто мова йде про моральні канони. З цими моральними канонами тісно пов'язують міфи про бога Пта. Цей бог судив «по заслугі»: «І було віддано по заслугам тому, кого любили, і тому, кого ненавиділи» і далі: «Так було дано життя миролюбному і смерть - злочинцю, так виникли всілякі роботи, всілякі мистецтва, рух рук, ніг і всіх членів згідно наказу задуманому серцем та висловленому язиком, що створив сутність всіх речей» (1; 34).

Гермопольська концепція створення світу пов'язана з культом бога Тота (бога мудрості). Він виступає в «Текстах пірамід» як бог Місяця. Саме він винахідник писемності, рахування, часу, покровитель писців, хранитель священних магічних книжок. Проте, не зважаючи на провідне місце серед богів Гермополю, він не входить у число богів, що творили світ. Це ще раз підтверджує, що в різних релігійних центрах створювали різні культу богів, бо їм надавали різного соціального значення.

Єгиптяни були впевнені, що знання текстів після смерті допомагає пройти важкий шлях випробувань до вічного життя. Релігійні тексти, міфи, легенди завжди розкривали боротьбу між

добром і злом.

Для того, щоб переступити поріг Чертога, померлий звертається до Бога Осіріса, славить його і потім починає сповідь, яка отримала назву «Сповідь заперечень»:

- Я не чинив несправедливості проти людей.
- Я не пригноблював близьких.
- Я не грабував бідних.
- Я не робив того, чого не бажали боги.
- Я не вбивав.
- Я не робив зла нікому.
- Я не «мужеложствував».
- Я не творив блуду в святилищах бога мого міста.
- Я не привласнював дари, які приносили в храм.. і таке інше (1; 106-107).

Легко помітити змістовну схожість «Сповіді заперечень» та Десяти Заповідей сучасної християнської релігії, і навіть важко уявити, що між цими загальнолюдськими цінностями, які складали і складають духовну культуру людства, пролягли чимало тисячоліть.

Існує учення про походження релігії з шанування та обожнення стародавніх царів за назвою «евгемеризм». У філософському словнику знаходимо: «евгемеризмом називаються також пояснення міфів і вірувань як проекції в світ богів і героїв реальних історичних подій» (3; 182). Вважається, що евгемеризм виник у Греції у V ст. до н. е., коли міфи стали тлумачити з позиції реалістичної критики. Евгемеризм здобув назву від імені Евгемера із Мессени (340-260 рр. до н. е.). У своїй книзі «Священний запис» Евгемер розповідає про щасливий острів Панхея, яким правили могутні та мудрі царі (Уран, Кронос та Зевс). Саме вони наділили всіх людей досягненнями цивілізації (Зевс з цією метою об'їздив всю землю) і за ці благодіяння люди стали їх обожнювати. Таким чином, виник культ царів, героїв, богів. Протягом тисячоліть через релігійні культури народів світу формувалась духовна культура лідерства.

Вирішення сьогоденних проблем передбачає формування інтегративного (синергетичного, планетарного) мислення у підрастаючого покоління; воно має допомогти людині цілісно сприймати себе, природу, всесвіт.

Досить часто в зарубіжних наукових дослідженнях вчені звертають увагу на об'єктивну і суб'єктивну необхідність формування у молоді холізматичного мислення.

У вітчизняній педагогічній літературі поняття «холізматичне мислення» практично не зустрічалось (частіше

використовувалось у філософській зарубіжній літературі). Проте воно відоме досить давно. Я. Сметс обґрунтував це поняття у своїй книзі «Холізм та еволюція» (1926). «Холізмом» почали називати філософське учення (ідеалістична філософія цілісності), згідно положень якого світом править процес творчої еволюції. Цей процес створює нові цілісності, оскільки «форми матерії перетворюються і оновлюються, ніколи не залишаючись постійними» (3; 756). Учення має немало прихильників і супротивників. Не поглиблюючись в сутність учення «холізм», зауважимо, що поняття «холізматичне мислення», «холізматичний принцип» використовуються і в сучасних педагогічних наукових дослідженнях для позначення цілісного сприйняття процесів та явищ оточуючого природного і соціального середовища.

Використана література

1. Лигинская Я., Марциняк М. Мифология Древнего Египта. - М., 1983. - 223 с.
2. Словарь античности / Отв. ред. В. И. Кузищин. - М., 1983. - 704 с. (пер. с нем.)
3. Философский энциклопедический словарь. - М., 1983. - 839 с.

МАТЮША І. К.,
м. Чернівці

ДЖЕРЕЛА Й ЧИННИКИ ДУХОВНОСТІ

У психологічному плані дух - продукт мислення й почуття, волі й характеру. І як продукт вищого начала, абсолютної чистоти правди і справедливості, що відходить від Божої волі, так і продукт діяльності головного мозку, що відходить від людини, від історичного розвитку дійсності, дух має зберігати свою гармонійність, тобто повну узгодженість з Божою силою і благодаттю, об'єктивно діючими законами розвитку природи, суспільства і людського мислення. Між тим ця гармонія ідеалістичного і матеріалістичного у підходах до розуміння законів розвитку оточуючої дійсності різко порушилась, що призвело, зокрема, до того, що у людини яскраво виявляється індивідуалізм, егоїзм, суб'єктивізм, психологізм та інші соціальні якості в їх негативному виявленні, які, на жаль, сьогодні домінують у духовному світогляді багатьох людей.

Більше того, за часів панування більшовицької тиранії в колишній радянській імперії і зловіщих експериментів над людьми у фашистській Німеччині розпочався процес інтенсивної деградації духовності у людей. Відкидається совість як один з найважливіших факторів духовності у колишній фашистській Німеччині, засуджена релігія, церква і мораль, відкинута традиційні моральні норми і характерні їм співчуття та милосердя, чуйність і доброзичливість у колишній радянській імперії. Були оголошені нові норми революційної моралі, яка немов би забезпечує поступ до світлого майбутнього.

Цим самим владі вдалося встановити всенародну підозрілість, спонукати людей в ім'я ілюзорної боротьби за справедливість і світле майбутнє, робити нечувані підлоти. Звуження моральних норм і емоційних почуттів сприяло виробленню у людей переляку, підозрілості, доносництва. В ході різних судилищ їм вдалося встановити, що в екстремальних ситуаціях не кожна людина спроможна зберігати порядність і неухильне дотримання норм моральної поведінки, протистояти аморальним інстинктам. Тому робився шалений тиск на те, щоб звужити емоційне життя людей до раніш небачених меж. Тим самим функції емоцій, які є сигналами між побажаннями людей і реальним буттям, стали інтенсивно руйнуватись. Непорядність і жлобство, які є головними стресорами для нормальних людей, вводились в ранг державних достоїнств. На поверхню політичного життя й ділової активності почали підніматися висуванці, аморальні спритники, віропіддані прислужники. Суспільство почало помітно деградувати і результатом цього ще відчутніше проявлялись роздратованість, злість, матерщина, ненависть один до одного, показна покірність. Це все породжувало сумні наслідки. Окремі люди намагалися заховатися за ілюзіями алкоголізму, наркоманії, сексоманії. Але цього вистачає ненадовго. Розплата настає знову ж у вигляді зневіри, втоми, озлобленості, апатії, проявів фанатизму, садизму, які ведуть або до мафіозних зв'язків, корупції, агресивної злочинності і бандитизму, або до душевних хвороб, а то і до самогубства.

Таким чином, настав відповідальний в історії нашого народу час, коли вкрай необхідно повністю відновити традиційну нашу самосвідомість, очистити її від бездуховності, нехарактерних для нас рис і всього шкідливого, аморального.

Думається, що виходити тут треба з ретельного аналізу всієї духовної культури нашого народу в минулому, вибрати все найкраще з минулого і з врахуванням перспектив освітнього і